

## Da li je demokratija moguća u podeljenim društvima? Primeri iz evropskih država

Autori Linc i Stepan bavili su se pojmom državnosti i njegovoj povezanosti sa demokratskom tranzicijom i učvršćivanjem demokratije. Prema ovim autorima, nameće se pitanje kada su izgradnja nacionalne države i demokratije komplementarni a kada suprotstavljeni procesi.

Linc i Stepan (1998) navode osnovne definicije demokratije koji su dali sociolozi Maks Veber i Čarls Tili. Modernu državu karakteriše 'prinudno udruživanje koje ima teritorijalnu osnovicu' (Linc i Stepan, 1998: 33), ali kao najvažnije pravo države se ističe njeno pravo 'monopola na upotrebu sile'. Tili državu vidi kao organizaciju koja 'kontrolise stanovništvo naseljeno na određenoj teritoriji' ali tako da 'država mora da bude samostalna'. Sve navedene karakteristike moderne države mogu da predstavljaju ograničenje za demokratiju.

Postavlja se dalje pitanje povezanosti izgradnje države i formiranje nacije. Naime, tek je pojam države nacije ili nacionalne države doprineo 'postepenom smanjivanju broja političkih entiteta' u Evropi (Ibid). Prekretnicu je predstavljala Francuska revolucija (kraj XIX veka) jer do tada 'proces stvaranja država nije bio zasnovan na nacionalnom osećanju, nacionalnom identitetu ili svesti' (Ibid:36). Veber pojmove nacije posmatra kroz vrednosti, pri čemu daje veliku važnost pojmu solidarnosti, ali i pojedincima nosiocima nacionalnog sentimenta. Međutim država je ta koja donosi spoljna pravila koja bi trebalo da se poštuju dok je nacija kako je to formulisao Anderson 'zamišljena zajednica'. Upravo zbog toga se vodi polemika oko toga koliko su same evropske države nastajale u procesu stvaranja nacije ili izgradnje države. Važan momenat po Lincu i Stepanu, predstavljao je Vilsonovo proklamovanje načela samoopredeljenja, posle I svetskog rata iako to nisu bile prave nacionalne države, jer nisu bile plod pokreta izgradnje nacija. Kako navode Linc i Stepan „Dominantne nacije (ili populacije) u tim novim državama - naime, Srbi, Česi, Poljaci, Litvanci -mogli su se osećati oslobođenim, ali to osećanje nisu imali oni koji su im bili potčinjeni; a mnogi od njih - kao Hrvati i Slovenci u Jugoslaviji, Sudetski Nemci u Čekoslovačkoj i Ukrajinci u Poljskoj, pa čak i neke manjine u baltičkim zemljama- kasnije su razvili sopstvenu nacionalnu svest“ (Linc, Stepan 1998: 40). Prava manjina su često predstavljala problem, da je ideja o stvaranju nacije odnosila prevagu nad idejom o stvaranju države, što je rezultiralo slabljenju demokratije pa i raspadom pojedinih država. Izvodi se zaključak da „nijedna od država - naslednica poražene otomanske carevine i carevine Romanova sa izuzetkom Finske, nije postala stabilna demokratska država“(Ibid).

Pomenuti autori dalje postavljaju pitanje o tome kako nastaju konflikti u državama i tragaju za načinima konsolidacije. Evropski kontekst pokazuje da demokratija nije uvek pratilac država nacija, jer nekada nije stabilizovana. To dalje nameće ideju 'država nacije ili za naciju' pri čemu se privileguju kulturni simboli dominantne nacije, što je u suprotnosti sa demokratskom politikom izgradnje države gde građani imaju jednaka prava.

Linc i Stepan izvlače zaključak da je neophodan uslov da se formiranje nacije poklapa sa politikom izgradnje demokratije a to je slučaj jedino ako u državi postoji samo jedna nacija bez kulturnih razlika. Navodi se kao čest problem neusaglašenost političkih lidera i stanovništva, zbog čega se ugrožava pitanje legitimiteta. To se dešava zbog određenih grupa koje zahtevaju samoopredeljenje, ili zbog činjenice da većina stanovnika jedne države želi da se pridruži drugoj, a problem u izgradnji demokratije se takođe nekada javlja i kada se „brojna manjina u jednoj zemlji u susednoj smatra iredentističkom“ (Linc, Stepan, 1998: 43). Zbog toga dolazi do nacionalne homogenizacije, jer najveće nacije sprovode agresivnu politiku. Autori upravo tu povlače razliku između totalitarnih i nedemokratskih režima, jer ovaj potonji ne mora da kao svoj prioritet ističe sporazum oko teritorija, jer ostavlja mogućnost da se separatizam silom suzbije. Takva praksa je u koliziji sa osnovnim principima demokratije koja podrazumeva sporazum građana oko teritorije, ali tako da izabrana vlada ima pravo na poslušnost građana. Ukoliko određena grupa ljudi ne želi da bude priznata, zaključuju ovi autori, to može veoma da ugrozi demokratsku konsolidaciju. Autori ističu pojmove građanina države, državljanstvo kao svojstvo građanina, kao i zahtev za sticanje državljanstva i odobrenje vlasti. Dalje zaključuju da bez građanstva nema ni demokratije, kako je ukazivao Hobs „da bi se društvo organizovalo potrebno je da postoji država“. U tom smislu Linc i Stepan iznose sledeću tezu: „ne može biti složene moderne demokratije bez glasanja, glasanja bez građanina a zvaničnog pripadništva zajednici građana bez države koja će overiti to pripadništvo“ (Linc, Stepan, 1998: 46). Autori ističu da čak ni u Španiji pojam državljanstva ni za jednog Baskijca ili Katalonca nije bio problem. To međutim ne važi za države Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza gde su menjane granice, narodi se selili te je samo pitanje državnosti i nacije dovedeno u pitanje. Upravo zbog toga autori ističu da ovaj deo Evrope, koji se nekada naziva i postkomunistička Evropa ima zamagljena tumačenja pojma države i nacije. Autori naglašavaju značenje Dalove definicije o jasnom razgraničenju domena, tj. teritorija i ljudi koji sačinjavaju određenu jedinicu. To se po Dalu nadovezuje i na pojam teritorijalne granice koje specifikuju domen jedinice (naročito ako odražavaju pojedine istorijske ili geografske elemente). Najvažnija teza koju ovaj autor ističe je da određeni granica ukazuje na veću mogućnost sukoba. Iz navedenog proizilaze tri važna zaključka. Najpre se tvrdi da što je više stanovništvo

na teritoriji države sastavljeno od multinacionalnih društava, to jest onih sa različitim jezikom, religijom i kulturom, to politika u toj državi postaje složenija jer je teže doći do saglasnosti oko osnovnih načela demokratije. Kao druga važna stvar kod konsolidacije demokratije u multikulturalnim državama ističu se veštine za formiranje demokratskih normi i institucija. Treća važna stvar je inkompatibilnost problema državnosti sa demokratijom. Kao jedino rešenje u današnjima multikulturalnim, multinacionalnim državama prepoznaje se kulturna asimilacija, dobrovoljno napuštanje teritorije ili miroljubivo stvaranje novih granica, uz finansijsku podršku i nadzor međunarodne zajednice kao i suglasnost svih političkih lidera (Linc, Stepan, 1998: 49). Iako su krajem XIX veka dešavali procesi stvaranja identiteta i nacije u pojedinim evropskim državama (Španiji i Francuskoj), autori zaključuju da su današnji uslovi za to neadekvatni i osuđeni na neuspeh.

Ako bismo se fokusirali na jedan veoma važan aspekt identiteta, jezik, zaključili bismo da kulturne jezičke grupe nisu besprekorno raspoređene već su među sobom veoma izmešane, što pokazuju primeri Letonije, Estonije i drugih gradova Istočne Evrope. Autori zaključuju da naročito nacionalisti ne odobravaju dvostruki identitet, iako je on veoma rasprostranjen u mnogim evropskim državama, zbog čega su nosioci višestrukog identiteta često žrtve sukoba. Zaključak je da je u multinacionalnim državama neophodno postojanje podjednakog i sveobuhvatnog prava na državljanstvo, kao i pružanje svim građanima istih individualnih prava. Osim rešenja u obliku federalnog načela, autori podsećaju na Lajphartovu formulaciju - konsocijalne demokratije, pod kojim on podrazumeva institucije zajednica koje bi uživale javnu podršku, što bi moglo da obuhvati i sredstva javnog informisanja, škole na raznim jezicima, simboličko priznavanje kulturnih različitosti, razne načine sklapanja braka, pravnu i političku toleranciju predstavnika različitih zajednica i čitav niz drugih političkih procedura i sredstava (Linc, Stepan, 1998: 53). Iako protivno gledištu političkog liberalizma, prostor naseljen multinacionalnim i multikulturalnim društvom treba da dobije kolektivna prava jer to obezbeđuje manje konflikta u sprovođenju demokratske državne politike kojoj je onda strana jednonacionalna država.

Etnički konflikt je u mnogim društvima prepreka za demokratizaciju. Uključivanje i isključivanje, kao i borba za moć sastavni su deo demokratije. Etnički identitet je često razlog isključivanja. Kada su u pitanju etničke politike isključivanje može da utiče na raspodelu važnih dobara, materijalnih i nematerijalnih, kao i prestiž raznih etničkih grupa i identitet države koja može da pripada više jednoj nego drugoj grupi (Horowitz, 1993: 35).

Politički kontekst u istočnoevropskim demokratijama pokazuje nam da je demokratija više napredovala u zemljama istočne Evrope gde ima manje etničkih raskola. Horovic (Horowitz, 1993) navodi primere Mađarske, Češke Republike, Poljske koje brže napreduju od Slovačke, Bugarske, Rumunije, i naravno bivše Jugoslavije. Horovic (Horowitz 1993) upravo daje primer kako su u bivšoj Jugoslaviji etničke suprotstavljenosti zloupotrebene od strane vlasti u cilju održavanja autoritarnih tendencija. Isti autor pravi paralelu kad je reč o destabilizaciji demokratije u Slovačkoj i Srbiji i Hrvatskoj, naročito u smislu osnovnih prava, rada ustavnog suda, prava na jezik, dok kad govori o Rumuniji, ističe nacionalizam koji su bivši komunisti koristili zarad ostanka na vlasti. Kao primer neuspele demokratizacije navodi se Bugarska gde su se bivši komunisti upravo antimanjinskim, odnosno antiturskim protestima vratili na vlast. Etnicitet u istočnoj Evropi ali i u drugim zemljama širom sveta može da predstavlja pretnju demokratizaciji i da vodi u autoritarizam.

Horovic dalje pravi razliku između podeljenih društava, fluidna društva sa osporavanim grupama čiji pripadnici su pomešani sa populacijom ili koji imaju nizak nivo konflikta, potom izdvaja veoma podeljena društva, gde su kako definiše autor „grupe imale jake političke aspiracije i interakcije među grupama ali gde je nekoliko povoljnih uslova dovelo do ublažavanja etničkog konflikta“ (Horovitz, 1993: 36).

Kao jedno od glavnih uslova za proces demokratizacije Horovic navodi povlačenje starog režima koje može biti nasilno ili dobrovoljno. *Status quo* mogu da podržavaju čak i oponenti režima. Demokratija je ugrožena ako etnički pretendenti osećaju da su im prava uskraćena.

Autor navodi dva tipa etnički neinkluzivnih režima – onaj u kome skoro pola ili više od pola države upravlja ostatkom ili onaj kojom manjina dominira gde se osnova režima dosta suzila gde jedna ili dve male grupe vladaju ostalima.

Autor uočava da često i pored poraza autoritarnog režima nema garancija da će da se uvede demokratska tranzicija u podeljenom društvu. Takođe, Horovic primećuje da problemi inkluzije i neinkluzije ne nestaju od trenutka kada se nove institucije uspostave.

Istorijsko sećanje se neretko postavlja kao problem. Horovic navodi primer Mađara i Turaka koji su nekada kao Habzburzi i Otomani vekovima vršili represiju zbog čega lokalno stanovništvo u sadašnjem vremenu pokušava da ih isključi. Etnički konflikt može da pojača autoritarnost tako što politički lideri zagovaraju ekstremne pozicije.

Prema Horovicu postoji još jedna važna prepreka demokratskom multietničkom društvu kada počne proces demokratizacije u podeljenim društvima gde treba omogućiti „da inkluzivnost građana bude sprovedena u etnički podeljenom društvu (Horovitz, 1993: 42. ). Kada, na primer, demokratski izbori imaju kao ishodište etničku isključenost, mogu da se očekuju

nedemokratske reakcije. U podeljenim društvima osećanje etničke grupe kao zajednice i njeno takmičenje sa ostalima da uspostave celu zajednicu daju jak podsticaj da se organizuju partije po etničkim linijama. (Horovic1993: 49). Autor zato kao jedan od rešenja predlaže etničko uključivanje koje bi se pokazivalo kroz jednostavne velike koalicije koje bi pratile pravila o proporcionalnoj distribuciji i omogućilo grupna veta na kolektivne odluke (Ibid).

Ustavotvorci, često, kako napominje Horovic, prave grešku, ne samo u Africi, Aziji već i u zemljama Istočne Evrope umesto da obnove svoje institucije koje su imale problem sa etničkim podelama, biraju već gotove ustavne modele SAD i zapadno evropske koji su se na kraju ispostavile lošim za to područje.

Prema Horovicu, neophodan je koherentan paket tehnika za rešavanje konflikta. To bi, po njemu, omogućilo, izborni sistem koji bi uključio međuetničku saradnju i predizborne koalicije sa grupisanim glasovima, a nekada bi to dalje omogućilo uredbe za federalizam ili za regionalnu autonomiju. Prenošenje vlasti na niže organe sa regionalno koncentrisanim grupama može da bude lek za separatizme. Autori su svesni činjenice da je u praksi ove inovacije teško uvesti, naročito u veoma podeljenim društvima tako da imaju zadovoljavajući efekat.

U veoma podeljenim društvima sa velikim etničkim problemima, prema Lajpartu, javlja se veliki problem za demokratiju te je, po njegovom mišljenju, pogodniji model podele moći. Takođe navodi kao veoma važnu autonomiju grupe. Dok se pod prvim pojmom podrazumeva učešće predstavnika svih važnih društvenih grupa u donošenju odluka naročito na izvršnom nivou, autonomija grupe bi podrazumevala da će ove grupe imati autoritet da se bave svojim sopstvenim unutrašnjim poslovima naročito u oblastima obrazovanja i kulture (Lajpart, A, 2008:75,76). Takav tip demokratije je zapravo konsocijalna demokratija. Za podeljena društva „obezbeđivanje izbora široko reprezentativnog zakonodavstva trebalo bi da bude od ključne važnosti, a proporcionalno predstavljanje je najbolji način da se to izvede“ (Ibid: 78).Kao primer mešovitog sistema navodi se Nemačka gde je proporcionalno predstavljanje važnije od pluraliteta, dok se u Italiji i Mađarskoj manje obezbeđuje predstavljanje manjina. Lajphart kao dobar model za podeljena društva navodi danski model gde se nalazi sedam distrikta, gde postoji mogućnost da manjine koje nisu geografski blizu dobiju šansu da budu izabrane u nacionalno zakonodavstvo (Lajphart. A, 2008: 80). Kod podeljenih društva po ovom autoru treba uzeti u obzir činjenicu da su partije te koje omogućavaju vezu između glasača i vlade i predstavljanju grupnih interesa, te se parlamentarne vlade smatraju boljim rešenjem za podeljena društva. Navodi se i belgijski model sa zajedničkim savetom u kabinetu u

parlamentarnom sistemu, premda se upućuju kritike ovom modelu da treba odrediti grupe koje bi trebalo da učestvuju u podeli moći što bi značilo isti diskriminatorni izbor u okviru biračkog sistema sa garantovanim predstavljanjima određenih manjina (Ibid:81). Federalni model se preporučuje u onim podeljenim društvima gde su geografski koncentrisanije grupe (kao što je nemački federalni model, na primer), i to što više decentralizovan, sa malim homogenim jedinicama, tako da niko ne dominira. Autonomija na neteritorijalnoj osnovi može da se ostvari po navedenim autorima u onim podeljenim društvima koja nisu geografski na jednom mestu. Javlja se problem tamo gde religija može da utiče na obrazovni sistem. Belgija i Holandija su navedene kao primer gde se dobro razvila obrazovna autonomija sa jednakom pomoći svim školama. Osim toga, javna služba, sudstvo, policija i vojska su takođe važna tela za predstavljanje u podeljenim društvima gde je po autorima neophodno uvesti kvote (verske ili etničke). Kada su u pitanju ostale važni uslovi za ostvarivanje demokratije u podeljenim društvima autori Lajphart dodaje model dvotrećinske većine. Međutim, ne savetuju se referendumi jer mogu da budu zloupotrebljeni protiv manjina (iako navodi švedski model gde je upravo referendum poslužio da manjinski glasači učestvuju kroz podelu moći i dobiju ono što su zahtevali).

Kada je u pitanju region bivše Jugoslavije i dalje su prisutni sporovi različitih naroda. To se naročito odnosi na Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju, pa i na homogenije države kao što su Srbija i Hrvatska. „Ovde je reč o odnosu stranaka većinskog naroda prema pojedinim manjim nacionalnim zajednicama, kao i njihov odnos prema, navodno neprijateljskim narodima s druge strane granice, u susedstvu.“(Vladisavljević, 2018: 83).

Autori se slažu da je na nestabilnost u regionu dodatno uticala globalna kriza, ali su i istorijske prilike i posledice rata zasigurno ostavile posledice na ovaj deo Evrope. Ugroženi su osnovni elementi demokratije, sloboda štampe i nezavisnost pravosuđa, kao i tela koja imaju funkciju kontrolu vlasti. Ne iznenađuje što su najviše štete po demokratiju pretrpele upravo države s pluralnim društvima, a jedna od takvih država je upravo područje bivše Jugoslavije. Veoma važno je utvrditi koje su to mere koje doprinose da se sukobi ublaže. „Demokratija treba da omogući odgovornost državnih funkcionera građanima putem redovnih izbora i između njih, uzajamnu odgovornost različitih organa vlasti i kontrolnih organa i tela, kao zaštitu individualnih i kolektivnih prava, kako bi posebni institucionalni i drugi aranžmani koji su uspostavljeni s ciljem regulacije sukoba u pluralnom društvu - kao što su konsocijacija i teritorijalni pluralizam - mogli da funkcionišu na predviđeni način.“ (Vladisavljević, 2018: 83). Korupcija i klijentelizam su čest problem u funkcionisanju institucija, a razvoj demokratije bi podstakao da se ovi problemi prevaziđu. U fragilnim demokratijama naročito u društvima posle

sukoba i konsocijacije kakva su manje ili više društva na Balkanu potrebno je istražiti šta to ne funkcioniše a potom iznaći one modele koje bi razvijale „zajednički jezik“ i tako doprineli rešavanju sukoba u regionu. Pluralna društva starih demokratija u kojima su prisutne konsocijalne institucije kao što su Švajcarska, Holandija, Belgija, Austrija uglavnom nemaju problem sa demokratijom ali se problemi javljaju u nedemokratskim režimima kakav je bio onaj u socijalističkoj Jugoslaviji, gde je upravo kroz demokratizaciju i došlo do sukoba po etničkim i nacionalnim linijama. Tu naravno profitiraju političke elite kojima je interes da podstaknu identitetska pitanja, i da, kako ističe Horovic (Horowitz, 1993 u Vladisavljević, 2018:85) opoziciju predstave kao izdajničku. Kulturna homogenizacija se često koristi u svrhu jačanja nacionalizma i isključivanja manjina. Problem se javlja i što izbori često, kako se to desilo u bivšoj Jugoslaviji mogu predstavljati 'popis' stanovništva jer se glasa po etničkoj liniji. Važno je istaći da etnički sukobi ne moraju biti nasilni već se štaviše smatraju sastavnim delom političkih podela koje se odvijaju regularno u političkim ustanovama koje bi trebalo da ih institucionalizuju. Jedan od rešenja je da se fokus sa etničkog problema usmeri na društveno ekonomske teme. Sledeće su teme koje se prate tokom uspostavljanja demokratije: održavanje prvih slobodnih izbora, ustavni dizajn, izborni sistem, teritorijalna autonomija, federalizam, konsocijacija, odnos zakonodavne i izvršne vlasti, izgradnja civilnog društva, višetničkih stranaka, koalicija i udruženja, a važna uloga pridaje se i međunarodnim faktorima. U ranjivim društvima posle sukoba u demokratskoj tranziciji naglasak je na sledećim modelima s proporcionalnim izbornim sistemom, zajedničkim vršenjem vlasti u širokim koalicionim vladama, teritorijalna i/ili kulturna autonomija, manjinski veto, ali i garancije zaštite bezbednosti i ekonomskih interesa – tj. ključni elementi konsocijacije (Reynolds i Reilly, 1999, str. 16-17, 29; Hartzell i Hoddie, 2003, str. 319-321 prema Vladisavljević 2018: 85). Kada je reč o demokratskoj tranziciji, tu su potrebnije fluidne većine i manjine, i opoziciona kontrola vlasti. Konsocijacija po pojedinim autorima nije podesna za ovakva društva jer se uz pomoć nje učvršćuju identiteti, produbljuju se postojeće podele i sprečava rešavanje sukoba. Međutim, neke zemlje u regionu kao i Severna Irska i Kipar se vraćaju na konsocijaciju. Jugoslavija je sa BiH i Makedonijom imala duboko ukorenjenu konsocijaciju gde su se verski i etnički identiteti transformisali u nacionalne identitete pod uticajem nacionalizma. Jugoslavija postaje potpuna teritorijalizovana i konstitucionalizovana konsocijacija u jednostranačkom sistemu počektom sedamdesetih (odlučivanje konsezusom). Aranžmani pomoću kojih se odlučuje mogu biti neformalni ali i formalni kakav je slučaj sa BiH posle Dejtona, Severnom Irskom, pa i Makedonijom. BiH dobija slična institucionalna rešenja kao iz Jugoslavije mada sada s drugačijom demografskom mapom. Međutim ono što razlikuje BiH posle Dejtona je da

su u institucionalni aranžman uključene veze entiteta sa susednim državama, Srbijom i Hrvatskom. Vladislavljević u knjizi konstatuje da je Jugoslavija bila pluralistička i decentralizovana, mada nedemokratska i jednopartijska država gde su kršene slobode i prava građanina. Slično tako BiH je i danas, kao i Makedonija ocenjena prema Freedomhaus izveštaju kao nedemokratski mešoviti režim (bez slobodnih izbora, bez slobode štampe, zloupotrebe stranaka na vlasti, ometanje rada opozicije, ograničavanje pristupa medijima) U ovakvom kontekstu ne funkcioniše odgovornost predstavnika pluralnog društva preko stranaka, već je prisutna dominacija elita koji biraju vođe. Tu nema prostora za kontrolu vlasti. Konsocijacija zavisi od političkih stranaka i postaje mehanizmom podele plena između nacionalnih stranaka na vlasti.

Autori se slažu da je potrebno uvesti konsocijalnu demokratiju uz „institucionalni paket poliarhije“ koji štiti osnovna građanska prava, pre svega slobodu na izborima i medijske slobode, dok bi trebalo stati na put sistemskoj zloupotrebi državnih institucija. Ovaj paket bi trebalo da obezbedi odgovornost vlasti građanima kao i njenu smenjivost. Neophodna je i horizontalna odgovornost državnih organa gde se vrši uzajamna kontrola kroz agencije i tela kakva je na primer institucija ombudsmana, antikorupcijskih tela, kao i vertikalna odgovornost koju vrše civilno društvo i mediji a koja bi trebalo da obezbedi političko učešće građana u procesu donošenja odluka. Zaključak je da konsocijacija može da ublaži sukobe kroz demokratske institucije da obezbedi transparentnost državnih insitucija kao i kontrolnih organa i tela i zaštitu individualnih i kolektivnih prava. Konsocijacija po mišljenju Vladislavljevića (Vladislavljević, 2018:94) zatim treba da obezbedi kompromis o osetljivim temama u pluralnom društvu, najčešće iza zatvorenih vrata, tj. na miran način i bez pritiska javnosti. Ovaj autor smatra da javne diskusije o osetljivim temama kao i referendumu mogu samo da radikalizuju sukobe.

Literatura:



Lijphart, A. (2008) Thinking about democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice (London, Routledge), chs. 1, 2 & 5.

Линц, Х. и Степан А. (1998) Демократска транзиција и консолидација (Београд, Филип Вишњић), стр. 31-57.

Horowitz, D. (1993) "The Challenge of Ethnic Conflict: Democracy in Divided Societies", Journal of Democracy 4, 4 (October): 18-37.

Владисављевић, Н. (2018), „Демократија и консоцијација у плуралним друштвима после рата“ у Ђурак, Н. и Брант, Ј. (ур.) *Политике изградње мира у региону* (Сарајево, ФПН), стр. 82-97.